

**МОВОЗНАВСТВО.
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО**

УДК: 811.161.2: 340.113"1920/1930"

*Михайло ПАНОЧКО,
м. Дрогобич*

**СОБОРНА ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ЇЇ
ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ РОЗБУДОВИ
В 20-х РОКАХ ХХ ст.**

У статті розглянуто діяльність правничо-термінологічної комісії Всеукраїнської академії наук періоду українізації, спрямовану на утвердження і розбудову української юридичної терміносистеми. Автор досліджує особливості академічного словника правничої мови за редакцією А. Кримського 1926 року.

Ключові слова: українська юридична термінологія, термін, терміносистема.

Panochko M. United Basis of Ukrainian Western and Eastern Juridical Terminology as a Determining Factor of its Functional Development in the 20's of the XXth Century. The article deals with the activity of legislative-terminological commission of the All-Ukrainian academy of sciences in the period of «Ukrainization». The author investigates the features of academic dictionary of the Ukrainian juridical terminology edited by A. Krymskiy in 1926.

Key words: Ukrainian juridical terminology, term, terminological system.

Паночко М. Соборная основа украинской юридической терминологии как определяющий фактор ее функционального развития в 20-х годах XX века. В статье рассмотрено деятельность законодательно-терминологической комиссии Всеукраинской академии наук периода украинизации, направленную на утверждение и развитие украинской юридической терминотерминологической системы. Автор исследует особенности академического словаря юридического языка под редакцией А. Крымского 1926 года.

Ключевые слова: украинская юридическая терминология, термин, терминотерминологическая система.

Постановка проблеми. Основою для функціонування національної юридичної терміносистеми є розвиток культури нації, який

© Паночко М. Соборна основа української юридичної термінології як визначальний чинник її функціональної розбудови в 20-х роках ХХ ст.

пов'язаний із розбудовою державності, формуванням нових суспільно-політичних відносин, намаганням наблизитися до єдиної європейської системи права, удосконаленням системи судочинства, різних галузей права, укладанням кодексів, законів тощо. Незважаючи на труднощі становлення, українська правнича термінологія початку ХХ ст. постає як відносно сформована терміносистема, з багатим термінологічним корпусом, який, проте, ще був недостатньо унормований. Особливо це стосується початкових етапів її формування (20-х років ХХ ст.), коли українській юридичній термінології були властиві лексичні паралелізми, дублети, певна невнормованість у граматичних, фонетичних й орфографічних варіантах. Саме у цей період питання порядкування термінів у юридичній сфері набуло особливого значення. Сформувавшись, юридична термінологічна лексика поступово ставала компонентом самої мови, її внутрішнім надбанням.

Аналіз досліджень. Проблема становлення юридичної термінології початку ХХ ст. вже була предметом досліджень в українському мовознавстві (див., зокрема, праці Н. Артикуци [1], Ю. Прадіда [7], І. Кочан [6], та ін.). З найновіших досліджень варто виокремити праці Н. Трач [9, 10], у яких описано принципи формування української правничої термінології часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, а також періоду більшовицької українізації, розглянуто російсько-українські реєстри видання правничих термінів 1918 – 1919 рр., розкрито шляхи українізації в органах юстиції, описано дискусії щодо цього питання на шпальтах юридичних видань, подано проблематику дискусії щодо джерельної бази утворення юридичної термінології в 20-х рр. ХХ ст. Однак особливості функціонування питомої української юридичної термінолексики, зафіксованої в словниках початку ХХ ст. та її зв'язок із західноукраїнською юридичною термінологією все ще потребує детального розгляду та вивчення.

Мета статті – простежити розвиток української правничої термінології в 20-х роках ХХ ст., виявити основні джерела, тенденції формування та її зв'язок із західноукраїнською юридичною терміносистемою.

Тому й актуальність дослідження полягає в необхідності відтворення цілісної картини історії формування української правничої термінології в ХХ ст., виявлення основних тенденцій її розвитку, а також у практичній потребі формування нових термінів у сучасній правничій терміносистемі та заміни невдалих термінів та терміносполучень питомими українськими відповідниками, які зафіксовані у лексикографічних працях 20-х років ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Робота щодо збирання, творення та нормалізації юридичної термінології суттєво поживалася після краху російського самодержавства. У зв'язку зі становленням різних форм української державності і появою відповідної практичної потреби ця діяльність перестала бути справою лише групи ентузіастів і так чи інакше займатися нею довелося всім українським урядам. Відомо, що перша на цьому історичному етапі комісія з питань української юридичної термінології була започаткована ще за Центральної ради, але докладних даних про її діяльність не збереглося. За правління гетьмана Скоропадського відповідна комісія була створена 20 травня 1918 р. наказом міністра судових справ М. Чубинського. До її складу входили С. Шелухин, К. Квітка, О. Левицький, В. Гаврик, М. Квятницький, А. Крилов, Г. Вовкушівський, Є. Тимченко, М. Підвисоцький та ін. правники і філологи. У період до 30 червня 1918 р. комісія провела 10 засідань, а відомості про її подальшу діяльність відсутні. Найвірогідніше, що комісія припинила свою роботу у зв'язку з певною еволюцією восени 1918 р. політичних орієнтирів режиму Скоропадського в бік прихильників «єдиної і неподільної Росії» і відповідним послабленням темпів українізації [3, 389].

У цей же час мали місце й інші спроби якось розв'язати проблему української юридичної термінології. Зокрема, Е. Ванько видав «Кишеньковий російсько-український правничий словник. Для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців» (К., 1918), який включав близько 1 тис. найбільш уживаних термінів. Тираж видання був незначний, обсяг невеликий, а термінологічні пропозиції часом дуже спірні, тому помітного впливу на розвиток української правничої термінології словник не справив. Аналогічну долю мали «Короткий російсько-український правничий словник» (укладач І. Жигadlo), виданий 1918 р. у Кременчуці Полтавським правничим товариством (близько 2 тис. слів) та «Московсько-український правничий словничок» В. Леонтовича і О. Єфімова, виданий у Києві 1919 р. (близько 4,5 тис. слів).

Уже тоді з'явилися думки, що варто більше уваги приділити вивченню юридичної термінології, яка була вироблена і вживалася в Галичині. Акцентував увагу на цьому питанні і професор Микола Сумцов у своїй праці «Начерк розвитку української літературної мови» (Харків, 1918). Мовознавець порушував питання про впорядкування і нормалізацію термінології української мови, радив «дещо взяти з галицького вжитку, що вже давно там вироблено і вкоренилося, відкинувши усе, що суперечить українській мові взагалі» [8, 13].

Ці питання розглядалися і на засіданнях новоствореної комісії. Так, невдовзі після заснування Української академії наук 27 лютого 1919 р. за постановою соціально-економічного відділу було створено правничо-термінологічну комісію. До її першого складу ввійшли визначні вчені О. Левицький (голова), А. Кримський, Б. Кістяківський та ряд юристів-практиків. Пізніше склад комісії та її підпорядкованість неодноразово змінювалися. З листопада 1923 р. її очолив відомий історик права І. Черкаський. На цей час стабілізувався і склад правничо-термінологічної комісії (І. Черкаський, Г. Вовкушівський, В. Войткевич-Павлович, В. Крижанівський, А. Дроб'язко), який залишався практично незмінним до припинення її існування на початку 30-х років [3, 390].

Діяльність комісії полягала в систематичному перегляді всіх словників української мови, законодавчого та актового матеріалу, інших джерел з метою виявлення в них юридичних термінів. У своєму розпорядженні вона мала і доробок, підготовлений попередніми комісіями за часів Центральної ради і Гетьманату. Залучалися до роботи над матеріалом також і західноукраїнські словники. За кінцеву мету ставилося видання ґрунтовного академічного словника правничої термінології. Одночасно комісія давала консультації державним органам з приводу правильності вживання того чи іншого терміна.

Наслідком багаторічної роботи комісії стало видання в серпні 1926 р. «Російсько-українського словника правничої мови» (понад 67000 слів). Редколегію словника очолював Агатангел Кримський. Це видання дістало схвалення наукової громадськості, про що свідчили позитивні рецензії та премія Укрнауки за 1927 р. Водночас фахівці, передусім юристи-практики, вказували і на суттєві недоліки словника (наявність прогалин, штучність багатьох термінів, відірваність від реальної правотворчої і правозастосовної практики тощо).

Харківський часопис «Червоний шлях» опублікував розгромну статтю О. Байкаря 1930 р. під назвою «Кримсько-українська правнича мова». Автор заперечував академічність і науковість видання, критикував особливості творення неологізмів та спосіб організації словникової статті, коли першим ставився власне український термін, а насамкінець – близький до російського відповідника. О. Байкар вважав, що не потрібно в термінологічному словнику подавати фонетичні й морфологічні варіанти одного терміна, не слід наводити синонімічні ряди, користуватися живомовним матеріалом (наприклад, *рос. анатомировать* – *укр. анатомувати, патрати, розтинати, розчиняти трупа*). Звісно, багато зауважень автора статті були слухними (невід-

повідність слова-терміна у різних термінологічних словосполученнях, штучність певних термінів), але, зауважимо, що власне українська правнича термінологія у Східній Україні тоді тільки починала науково формуватися. Крім того, метою статті О. Байкаря була «інтернаціоналізація» української юридичної термінології, наближення її до російської, ліквідація «буржуазно-націоналістичного духу» української правничої мови.

Серед джерел Словника А. Кримського вказано й два галицькі: періодичне видання «Часопись правнича» та повість І. Франка «Перехресні стежки». За підрахунками дослідниці Н. Трач, цей словник правничої мови фіксує близько шістдесяти галичанізмів – правничих термінів (з відповідними авторськими примітками *гал., диал., зап., полон.*) [9]. Серед них виокремимо: *викривання (викриття) – розкриття* [5, 167], *казак – заборона* [5, 41], *казаний – заборонений* [5, 41], *кари головничі й поправні – кари кримінальні й виправні* [5, 74], *офіція – відомство* [5, 11], *поручальний лист – рекомендаційний лист* [5, 170], *притока – привід* [5, 125], *продуцент – виробник* [5, 157], *процесович – той, хто любить судитися* [5, 198], *розказ – наказ* [5, 150], *трапунок – обставина* [5, 182], *уділ – участь* [5, 216], *уморення – амортизація* [5, 2], *цидулка – записка* [5, 41], *цло – мито* [5, 176], *шарлатанерія – шарлатанство* [5, 223]; терміни-дієслова, джерелом яких є твори Івана Франка (зокрема, повість «Перехресні стежки»): *заказувати* [5, 41], *винаймати* [5, 178], *винайняти* [5, 106], *відпертися чого* [5, 107], *завважувати* [5, 94], *закинути* [5, 104], *опертися чому* [5, 160], *орудувати* [5, 11], *розказувати* [5, 125], *узнавати* [5, 150].

Цікаво, що в сучасному українському мовознавстві терміном «галичанізм» позначають одиниці різних рівнів – слово, стійке словосполучення, словоформу, синтаксичну конструкцію, що «набули поширення в українській літературній мові кінця ХІХ – початку ХХ ст. під впливом західноукраїнської мовно-літературної практики» [11, 86]. Розкрито й ті основні джерела, з яких формувалися типові одиниці західноукраїнського варіанту літературної мови: 1) слова, звороти, властиві південно-західному наріччю (*огень, тручати, дотикати землі*), 2) слова, властиві давній українській мові (*питомці, устроїти, много*), 3) запозичені з польської та західноєвропейських мов (*абнегація, адорація, еманципація, влада, ошукувати, мусить бути*), 4) новотвори галицьких учених і письменників (*звіт, людство, дійство*) [11, 86]. Варто зазначити, що як галичанізми А. Кримський позначає деякі слова, що є нормативними в сучасній українській мові: *вітчизна* [5, 172], *гатунок* [5, 189], *дороговказ* [5, 161], *зіставлення* [5, 189], *зіставляти*

[5, 189], *киталт* [5, 94], *приємний* [5, 155], *ризикувати* [5, 172], *тяти* [5, 173] тощо.

Особлива увага зверталася в словнику і на терміни, які функціонували в Західній Україні на початку ХХ ст. і які вживалися також і на східноукраїнських землях. І. Огієнко нарахує в Словнику А. Кримського 2000 відновлених термінів із давньої української правничої мови [3, 390]. Маємо на увазі слова: *акт дання вини* [5, 2], *біглець* [5, 4], *втікач* [5, 27], *громадські злигодні* [5, 5], *збіжалий* [5, 4], *користололюбність* [5, 177], *лист граничний* [5, 2], *незаведений в жадних зисках і презисках* [5, 7], *одзиватися до вищого права* [5, 3], *одозва* [5, 3], *опіка* [5, 100], *позичка* [5, 193], *рада* [5, 199], *райця* [5, 186], *роботизна* [5, 77], *скарга* [5, 35], *темниця* [5, 200] та багато ін. Усе це свідчило про духовну і мовну єдність розділених частин української землі. Фіксує словник і численні іншомовні терміни (переважно латинізми), які набули поширення по всій українській землі: *агент* [5, 1], *адвокат* [5, 1], *акциз* [5, 2], *арешт* [5, 3], *дипломатичний кур'єр* [5, 60], *дирекція* [5, 29], *закон* [5, 39], *касація* [5, 52], *консул* [5, 56], *контроль* [5, 56], *поліція* [5, 134], *прокурор* [5, 157], *репліка* [5, 171], *фіскальний* [5, 217], *цензура* [5, 220] та ін.

У той же час, поза межами східноукраїнського словника залишилася в основному термінологічна лексика, яка фіксувалася в «Juridisch – politische Terminologie» та інших західноукраїнських джерелах середини ХІХ століття. Це були в основному терміни, запозичені з німецької та польської мов; слова, написані «язичієм»; застарілі слова та архаїзми.

Але відзначимо, що, незважаючи на зорієнтованість редактора на східноукраїнський варіант української літературної мови, у правничому словнику зафіксовані також помітні галицькі впливи. Це дає змогу відкинути тезу про цілковите ігнорування А. Кримським надбань галицької інтелігенції у термінологічній сфері.

Паралельно питаннями юридичної термінології з середини 20-х років став активно займатися апарат Наркомюсту УСРР, зокрема його кодифікаційний відділ. Значною мірою цьому сприяла відома постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправ'я мов і сприяння розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р., згідно з якою законодавчі та інші нормативні акти в офіційних джерелах стали наводитися як російською, так і українською мовами. На ІІІ Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції у 1926 р. спеціально підкреслювалося, що однією з першочергових засад є створення української юридичної термінології. У резолюції з'їзду зазначалося, що законопроекти мають

відразу готуватися українською мовою, а не російською з наступним перекладом остаточної російської редакції українською мовою. Наголошувалося, що справа розроблення юридичної термінології буде успішною лише тоді, коли вона буде спиратися на наукову основу, яку може дати тільки філологія. Висловлювалися пропозиції якнайшвидше видати практичний юридичний словник. Такий словник юридичне видавництво Наркомюсту за спеціальним дорученням уряду випустило у світ наприкінці 1926 р. під назвою «Практичний правничий словник російсько-український». Укладачі – С. Веретка і М. Матвієвський включили до нього близько 5 тис. термінів, а загальну редакцію праці здійснив Ю. Мазуренко.

У передмові до цього словника автори зауважують, що їхня праця «полягала головно в науково-критичному визначенні й розмежуванні правничих понять, що часто-густо затемнюються недосконалими, застарілими й з філологічного боку невідповідними російськими термінами» [4, 4]. Словник відзначався більшою деталізацією, меншою плутаниною у вживанні термінів та фіксацією меншої кількості синонімів до російського відповідника, порівняно зі Словником А. Кримського. Іноді укладачі обирають український термін, найбільш схожий до російського (рос. *безвластие* – укр. *безвластя*; рос. *бездействие* – укр. *бути бездіяльним*), але такі випадки поодинокі. Як і Словник А. Кримського, «Практичний правничий словник» відзначався фіксацією народнорозмовної експресивної лексики (*здириця, привідця, тяганина, шлюбіванці*), прагненням подавати при перекладі першим український відповідник (*добір, асортимент, прилюдні торги, аукціон; протисуспільний, антисоціальний; скасування, анулювання; ухвалювати, апробувати* тощо). Зауважимо, що «Практичний правничий словник» не фіксував походження термінів, прагнув орієнтуватися на східноукраїнську мовну традицію і уникав галичанізмів [4, 4].

Таким чином, майже одночасно з'явилися два юридичних словники: академічний (Київ) та наркомюстівський (Харків). Оскільки обидва мали свої переваги і недоліки, то після їх критичного обговорення на кодифікаційній нараді Наркомюсту УСРР 22 грудня 1926 р. було вирішено на їхній основі підготувати новий словник української юридичної термінології. Але згодом державні органи Радянської України пішли іншим шляхом. У листопаді 1927 р. безпосередньо при Раднаркомі УСРР було створено юридичну термінологічну комісію, до складу якої увійшли фахівці з апаратів ВУЦВК, РНК, Наркомюсту та інших відомств. Ця комісія розглянула і затвердила реєстри термінів, які мали застосовуватися в цивільному, цивільно-процесуальному і

кримінальному кодексах. Рішення комісії запроваджувалися у життя постановами і циркулярами Наркомюсту. У червні 1931 р. постановою уряду комісія була ліквідована як така, що виконала своє завдання, а її матеріали були передані Інституту радянського будівництва і права при ВУЦВК.

На цей час у результаті загального розгрому української гуманітарної академічної науки припинила своє існування і правничо-термінологічна комісія ВУАН, яка не встигла завершити досить інтенсивну працю з підготовки 2-го видання свого словника (У 1984 р. академічний словник 1926 року без усяких змін було перевидано в Нью-Йорку українською діаспорою, але це вже мало скоріше історико-пізнавальне, ніж практичне значення).

Згасла і дискусія щодо шляхів розвитку української юридичної термінології, яка у другій половині 20-х років досить плідно велася на шпальтах юридичних журналів «Червоне право» та «Вестник советской юстиции» (у ній взяли участь С. Веретка, З. Висоцький, В. Дністрянський, М. Максимейко, О. Малицький, П. Момот, Ю. Яворський та інші юристи-практики і науковці).

Загальною причиною, яка зумовила припинення всіх термінологічних дискусій і робіт, де б вони не проводилися, слід вважати перемогу курсу на згортання українізації і відповідну зміну ставлення влади до проблем української юридичної термінології. Питання, на якій основі треба будувати національну юридичну термінологію, було поставлено, але не знайшло єдиного погодженого рішення.

Висновки. Комісія ВУАН орієнтувалася переважно на українські терміни з документів періоду Гетьманщини та з актів українською мовою, що мали деяке поширення в західних українських землях. Використовувалися в роботі і терміни, які були зафіксовані Костем Левицьким. Фахівці ж Наркомюсту та інших державних органів віддавали перевагу термінам, співзвучним з відповідними російськими аналогами. У радянський час хибна практика висловилася на користь другої з наведених позицій, оскільки у випадках синонімічної конкуренції термінів у текстах нормативних актів переважно вживали варіант, найближчий до відповідного російського терміна.

Деякі східноукраїнські джерела початку ХХ століття (зокрема, видання підпорядковані Наркомату юстиції УСРР) свідомо уникали галичанізмів, замінювали їх російськими чи наближеними до російських відповідниками.

Звичайно, далеко не вся західноукраїнська лексика відповідала вимогам нового часу, тим більше, східноукраїнська термінологія по-

чатку ХХ століття перебувала під жорстким ідеологічним пресом радянського режиму. Але буде великою помилкою недооцінювати внесок, зроблений галицькими правниками та просвітянами у розвиток національної юридичної термінології того періоду, коли вона тільки відроджувалася на Наддніпрянщині після століть царської неволі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: навчальний посібник / Н. В. Артикуца. – К. : Стилос, 2004. – 277 с.
2. Мозер М. Причинки до історії української мови / М. Мозер / [За заг. ред. С. Вакуленка]. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. – XVI. – 832 с.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 434 с.
4. Практичний правничий словник російсько-український / [Уклад.: С. Веретка, М. Матвієвський, Ю. Мазуренко]. – Х., 1926. – 80 с.
5. Російсько-український словник правничої мови / [За ред. А. Кримського]. – К. : ВУАН, 1926. – 318 с.
6. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
7. Прадід Ю. Юридична лінгвістика (проблематика досліджень) // Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 21–25.
8. Сумцов М. Начерк розвитку української літературної мови / Микола Сумцов. – Харків : Союз, 1918. – 40 с.
9. Трач Н. Без права на правничу лінгвістику (до 80-річчя «Російсько-українського словника правничої термінології» за ред. А.Кримського) / Н. Трач // Урок української. – 2006. – № 1–2. – С. 12–14.
10. Трач Н. З історії української правничої термінології: 20-30-ті роки ХХ століття / Н. Трач // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. – Т. 60. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 49–57.
11. Українська мова. Енциклопедія. Видання друге, виправлене і доповнене. – К., 2004. – 824 с.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2013 р.